

5- Mavzu: O`zbek xalq og`zaki ijodi: xalq maqollari, topishmoqlari, qo`shiqlari va xalq dostonlari

Reja:

1. O`zbek xalq og`zaki ijodining turlari.
2. Askiya, xalq qo`shiqlari va xalq dostonlari.

Latifa - og`zaki janrning ma`lum va mashhur janrlaridan biri. U hajman kichik, mazmunni lo`nda ifodalovchi bir yoki ikki epizoddan tashkil topgan bo`lib, asosida o`tkir hajv yoxud yengil yumor yotadi. Tanqid yoki yumor esa so`z o`yini yoki turli xildagi qochirimlar vositasida yuzaga keladi.

Latifa atamasi arabcha «lutf» so`zidan olingan bo`lib, muloyimlik, yaxshi muomala, yaxshilik qilmoq, marhamat ko`rsatmoq, sharaflamoq ma`nolarini anglatadi. Ammo latifa janrining mohiyatida o`rtaga tashlangan biron fikrning tinglovchi o`ylamagan, o`ziga xos echimini topish ma`nosi kuchliroqdir. Shu o`rinda «Sizni lutfan taklif qilamiz» iborasi noo`rin ekanligini ta`kidlash lozim. Aksincha, lutfan tashrif buyurishingizni so`raymiz bo`lishi kerak. Latifa janrning yuzaga kelgan davri qadim zamonlarga borib taqaladi. Uning alohida janr sifatida shakllanib, gullagan davri taxminan IX-XI asrlarga to`g`ri keladi deb ta`kidlashadi folklorshunos olimlar.

Latifalar satira va yumorga asoslanadi. Bu uning o`ziga xos belgilaridan biri. Darhaqiqat, voqea va hodisalar echimida satira va yumor hal qiluvchi rol o`ynaydi - qahramonning g`alabasini, ayni paytda qarshi tomondagi kulgili holatning mag`lubiyatini ta`minlaydi.

Latifalar asosan kichik maishiy mavzularga bag`ishlangan bo`ladi. Ular ko`pincha maishiy hayotdagi kamchiliklarni bo`rttirib ko`rsatish maqsadida yaratiladi. Ularda nutqiy dialog ko`rinishi etakchilik qiladi. Sharqiy xalqlari og`zaki ijodidagi latifalarning o`z qahramonlari mavjuddir. O`zbeklarda Nasriddin Afandi yoki Xo`ja Nasriddin, qozoqlarda Aldarko`sa, tojiklarda Nasriddin Afandi va Jo`xi, turkmanlarda, Mirali ismlari mashhur. Shuni ta`kidlash lozimki, Sharqiy xalqlari yaratgan latifalar mohiyati jihatidan bir-biriga o`xshaydi. Bir latifaning o`zi o`zbeklarda Nasriddin, hindlarda Birbol, qozoqlarda Aldarko`sa nomi bilan yuritiladi. Bunday vaziyatning vujudga kelishi sharqiy xalqlarining tarixan bir-biriga yaqin yashaganliklari izohlanadi. O`zbek xalq og`zaki ijodida Nasriddin obrazining vujudga kelishi asosan XIX asrning ikkinchi yarmida matbaaning rivojlanishi bilan bog`liqdir. Qrimda nashr etilgan «Tarjumon» gazetasida kichik-kichik latifalarning asosiy qahramoni Xo`ja Nasriddin Afandi edi. Turkistonda litografiyaning paydo bo`lishi natijasida xalq kitoblarini nashr etish ham ommaviy tus oladi. Bundan yuz yil muqaddam o`zbek latifalari «Nasriddin Afandi latifalari» nomi ostida kitob holida nashr etiladi. Shundan so`ng bu nom qadimgi latifalardagi qahramonlar ismi -Mashrab, Kal, Aldarko`salarni siqib chiqardi.

O`zbek latifalaridagi Nasriddin obrazini ikki tomonlama talqin qilish mumkin: birinchidan, Nasriddin Afandi har qanday og`ir hayotiy vaziyatlarda aqli, tadbirkorligi, tez fikrlashi natijasida echim topa oladigan dono faylasufdir. U shoh

saroyidagi kamchiliklarni tanqid qila oladi, boylarni, amaldorlarni, yomon xulqli odamlarni keskin kulgi ostiga oladi, o`zining haq ekanligini isbotlaydi.

Ikkinchidan, Nasriddin Afandi - o`ta sodda, hayot tajribasiga ega bo`lmagan, landavur inson. Bu Nasriddin o`zining go`lligi bilan tinglovchini lol qoldiradi. Echimini topish talab qilingan vaziyatlarda noo`rin harakat qiladi. O`zining mazkur harakatini beo`xshov mulohazalari bilan asoslaydi. Agar talabchan podsho oldida mantiqiy fikr yuritish bilan uni mot qilgan Afandi birinchi talqinga mos kelsa, ko`cha bolalarini aldamoqchi bo`lib, keyin ularning ketidan o`zi ham chopib, o`zining gapiga o`zi aldangan Afandi ikkinchi talqinni esga soladi.

Latifalar turmushdagi hamma sohalar haqida yaratilishi mumkin. Latifalarning mazmuniga qarab qadimgi latifalar va zamonaviy latifalarga ajratamiz. Shuni ham ta`kidlash joizki, hozirga qadar nashr etilgan «Afandi latifalari», «Latifalar» kitoblariga kiritilgan aksariyat namunalarda zamonasozlik ko`zga tashlanadi, ya`ni Afandi boylarga, qozilarga, domla-imomlarga, podsho-vazirlarga qarshi qo`yiladi.

Latifalar ba`zan anekdod tarzida ham qo`llanadi, bu atama ko`proq so`zlashuv nutqida, asosan, Yevropa hayotiga oid latifalarga nisbatan ishlatiladi.

Latifalar ayni kunlarimizda eng ko`p yaratiladigan folklor janri hisoblanadi. Chunki zamonning kamchiliklarini oshkora aytish, yozish mumkin bo`lmagan bir paytda latifa tarzida tanqid qilish mumkin. Keyingi kuzatishlar shuni ko`rsatmoqdaki, eng mushkil davrlarda, hatto, repressiya, qatli om davrida ham latifalar to`qish va aytish davom yetgan:

37-yilda qamalgan bir kishidan so`rashdi:

- Senga necha yil berishdi?

- Yigirma yil.

- Nima qiluvding?

- Hech narsa.

- Bekor aytibsan, hech narsa qilmaganlarga 15 yil berishadi.

Lof - o`zbek xalq nasrining mustaqil janrlaridan biri bo`lib, o`zining tuzilishi, hajv va yumorga asoslanishi bilan latifa va askiya janrlariga yaqin turadi. Shuning uchun ham u yoki bu lofbozning so`zga chechanligi, zukkoligi va hozirjavoblik fazilati mazkur janrning tashkil topishida hal qiluvchi rol o`ynaydi. Loflar syujeti dialog asosiga qurilgan bo`lib, hajv va yengil yumorga moyilligi, voqea va hodisalar o`ta mubolag`ali tasvirlanishi bilan ajralib turadi.

Lof janri, asosan, qiziqchi va askiyabozlar orasida shakllangan va ijro etilgan. Binobarin, har bir lofda notabiiy voqealar, salbiy belgilar kulgu ostiga olinadi. Lof aytish mubolag`ali epizodga mantiqiy javob qaytarish, so`zga chechanlik musobaqasi shaklida o`tadi. Masalan:

Paxsakash lofchi narvonchi lofchiga:

- Bir joyda shunday paxsa urayapmanki, balandligi ettinchi qavat osmon bilan barobar keladi, - deb maqtanibdi.

- Men ham shunday bir narvon yasayapmanki, u o`n to`rtinchi qavat osmonga etadi, - debdi narvonchi lofchi.

- Qo`ying-e, - debdi paxsakash lofchi.

- Rost, rost, bo`lmasa siz urayotgan paxsa uyning devoriga narvonlarsiz chiqib bo`ladimi, - debdi narvonchi lofchi.

Bu lofda lofboz raqiblar o`zaro bir-birlarini noshudlikda aylab, kamsitish orqali yengil yumor hosil qiladi. Lof kompozitsiyasi nihoyatda sodda bo`lib, bahslashuvchi tomonlarning so`zamollik bobida tortishuvi bevosita asarni yuzaga keltiradi. Syujet ixcham, savol-javob tarzida kechgan, ikki qismning mantiqiy birikuvidan tashkil topadi va hech qanday kirishsiz boshlanadi. Syujet echimi latifalarda bo`lganidek favqulodda yuz beradi.

Syujetning birinchi qismida voqea yoki hodisa boshlovchi lofchi tomonidan bo`rttirilgan holda bayon qilinadi. Ikkinchi qismida esa zukko lofchi o`z javobida aytmqochi bo`lgan voqea va hodisalarni yanada oshirib-toshiradi. Demak, savol tarzida aytilgan lofga javob so`zga chechanlik, hozirjavoblikni talab etadi. Lof syujetining ikkinchi qismi birinchi qism voqealari bilan birikkan holda o`ziga xos yaxlit kompozitsiya yaratadi. Ko`rinadiki, syujet voqealari savol-javob shaklida kechadi va asarda ilgari surilgan g`oya zukko lofchi javobida oydinlashadi.

Loflarning mavzu doirasi ham rang-barang bo`lib, ijtimoiy hayotning barcha tomonlarini qamrab oladi. Bu o`rinda ijobiy fazilat ulug`lansa, ikkinchi o`rinda salbiy belgilar fosh etiladi.

Voqealikni mubolag`alash asosida bayon etish lof janriga xos badiiy -tasviriy usul hisoblanadi. Chunki mubolag`a u yoki bu narsa yoki hodisani oshirib, bo`rttirib tasvirlashning o`ziga xos usulidir.

Loflar tuzilishi yumorga asoslanishi, voqea va hodisalarning favqulodda echilishiga ko`ra latifalarga o`xshab ketadi. Bu o`xshashlik har ikki janrning o`zaro ta`siri natijasida yuzaga kelgan. Lofning belgilari, xususan, mubolag`alash usuli ertak va dostonlarda ham uchrab turadi.

Xulosa qilib aytganimizda, o`zbek latifalari va loflari o`zining uzoq yillik tarixi davomida xalqimiz ma`naviyatining o`shishiga barakali ta`sir qilib keladi. Hayotda uchrab turadigan ayrim nuqson va kamchiliklarni, yomon odatlarni tuzatishda, yosh avlodni umumbashariy qadriyatlar, insoniylik ruhida tarbiyalashda latifa va loflarning, shubhasiz, o`rni beqiyosdir.

Askiya o`zbek xalq og`zaki ijodidagi milliy o`ziga xos janrdir. Janrning atamasi arabcha «zakiy» so`zidan olingan. Ko`plikdagi «azkiyo» so`zi keyinchalik «askiya» shakliga o`tgan. Bu so`z so`zamol, zakovatli, o`tkir zehni degan ma`nolarni anglatadi. Askiya ijrochilari askiyaboz, askiyachi deb yuritiladi.

Askiya - so`z o`yini, ko`chma ma`noli so`z va jummalarni ilg`ab olish, unga javob topa bilish, shama qilish san`atidir. Askiyabozlar tarafma-taraf bo`lib olib, qochirma so`zlar bilan askiya boshlaydilar, tinglovchilar u yoki bu tomonning so`zga chechanligi, hozirjavobligidan mamnun bo`lib kuzatadilar. Tomonlardan biri ustun kelganda, kulgi qahqahaga aylanadi. Tinglovchi ishqibozlar o`sha tomonni ma`qullab, qarsak chalib olqishlaydilar.

Askiya hozirjavoblar musobaqasi ekan, so`zga chechanlik uning mahorat mezoni hisoblanadi. Askiya davomida askiyabozlarning zukkoligi, chandish, badihago`ylik san`atiga moyilligi hal qiluvchi vazifani ado etadi. Askiyabozning mana shu xususiyati tortishuvda zarur va kerakli so`zlarni topa bilish, o`z o`rnida

ishlatish mahoratini namoyon qiladi. Demak, askiyachi so`zga chechan, zukko va dunyoqarashi keng, bilimdon bo`lishi shart.

Askiya kompozitsiyasi tugallangan ikki fikrning bir-biriga qarshi qo`shilishdan tashkil topadi. Har bir fikr o`ziga xos tugun va echimga ega. Qarshi qo`yilgan fikrlar o`zaro bir-birini inkor etishi yoki tasdiqlashi, kuchaytirishi lozim. Ana shu fikrlar asosida satira va yumor mavjud. Demak, har bir askiyada ikki xil kulgi ramziy yoki ko`chma ma`noda aytilgan so`z yoki ibora asosida yuzaga keladi. Chunki askiyachilarning biri tomonidan yaramas illatlar ochiladi va zaharxanda kulgi ko`tariladi. Kulgining ikkinchi xilida askiyachilardan biri noqulay holatga tushib qoladi. Bu kulgi-yengil, beg`ubor yumoristik ruhdagi kulgini tashkil etadi.

«Askiyaning paydo bo`lishi va shakllanishida hunarmandchilikning ahamiyati katta». Asosan, to`quvchi-kosiblar o`rtasida (atlas, bo`z va boshqa matolarni to`qish nazarda tutiladi ) askiyaga muhabbat tarixan ko`zga tashlanadi. Doimiy ravishda bir xil zerikarli harakat qilish holatini yengillatish uchun bu janrga murojaat qilingan», - deb yozadi folklorshunos olim Omonilla Madayev.

Askiya Toshkent, Farg`ona, Andijon, Namangan viloyatlarida keng tarqalgan. Qo`shni Qirg`izistonning O`sh, Jalolobod viloyatlarida ham askiya ko`plab aytiladi. Dastlab hunarmandlar orasida paydo bo`lgan askiya keyinchalik xalqning maishiy hayoti tarkibidan o`rin olib, gap -gashtaklarda aytib kelingan. Asta-sekin turli sayillarda, to`ylarda askiya aytish odat tusiga kirgan va o`ziga xos musobaqa tusini olgan. Katta to`ylarga, bayramlarga mashhur askiyachilar maxsus taklif qilingan.

Askiyaning turlari juda ko`p bo`lib, folklorshunos olimlarimiz «Payrov», «Bo`lasizmi?», «O`xshatdim», «Gulmisiz, rayhonmisiz, jambilmisiz?», «Tatal», «Rabbiya», «Safsata», «Qofiya», «Radif» kabi turlarini aniqlaganlar.

Askiyaning payrov turi muayyan mavzu atrofida ijro etiladi. Payrovda askiyabozning «raqibi»ga aytgan so`z va jumlasini ko`chma ma`no kasb etishi shart. Bundan tashqari, u istiora, o`xshatish, sifatlash kabi badiiy tasvir vositalari, tanosub, tajnis, mubolag`a, singari ifoda vositalaridan keng foydalangan bo`lishi kerak. Payrovlarda askiyabozdan raqibining ko`rinishi, xarakterli qiliqlariga mos laqabni topa bilish talab etiladi. Payrov davomida so`z yoki jumlar orasiga qistirib yuboriladigan laqab, so`z o`yini, lutf, ihom orqali qarshi taraf-askiyabozning portretiga, kasbiga va laqabiga shama qilinadi. Bunga javob qaytaruvchi undan kuchliroq hajv qilishga urinadi. Hazil-mutoyiba nafosat doirasidan chetga chiqmasligi lozim. Chunki folklorshunoslarning ta`kidlashlaricha, bu janrning pornografiya (uyat so`zlar) bilan bog`liqligi bor. Shuning uchun hamma askiyalarni yozib olishni yoki radio va televideniya namoyish qilishning imkoniyati yo`q.

Odatda, meva, parranda, dehqonchilik, paxta, qo`shiq, kitoblar, kino, dramatik asarlarning nomlari, musiqa asboblari mavzularida payrovlar aytish an`anaga aylangan. Shulardan ashula payrovi shunday boshlanadi:

Mahmudjon:dadajon, otarchiligingiz hech qolmadida! Haridor topilmasa, «Ostonangga nochor o`ldimda-keldim», deb yopishib olasiz. Yo «Gadolardan biri»misiz?

Dadajon:-Sizning ham o`yinchiligingiz hech qolmadida! «Noz etma» desa bo`ldi-yo`rg`alab ketaverasiz. Har narsa evi bilanda, «Kam-kam» bo`lsin.

Mahmudjon: - Sizdaqa bekorchi - «Eshvoy»lardan o`rgildim, yana otingizni «Abdurahmonbegi» qo`yvopsiz-a!

Dadajon:-Sizga birov «Assalom» desa bo`ldi, to`yga borib «Tong otguncha» yalla qilasiz.

Mahmudjon: - Keling endi, Dadajon, «Qachongacha», «Daromadi ushshoq» qilib yurasiz. Tegishli tashkilotlar ham bizga «Nazzora qil»ar!

Dadajon:- «Koshki» edi. Bizga ham g`amxo`rlik qiladiganlar «Bormikin» ?!

Mahmudjon: - «Bu oqshom» filarmoniyaga keling, gaplashdim, «Yaxshi-yaxshi» deyishdi.

Dadajon:-Ana endi biz ham «Obod o`lkamdagi» «Mehnat ahli» ning «Rohat»ini ko`rar ekanmiz da.

Mahmudjon: - endi bundan keyin «Oydin ko`chalar»da «Qichqir xo`rozim»ni aytishni bas qilarsiz.

Dadajon:-Siz ham bundan keyin sharmanda bo`ldim «Naylayin» deb yurmassiz!

Ijro etilgan payrovdagi ashula nomlari tanqid qilingan belgi-sayoqlikni fosh etadi. Aniqrog`i, to`yma-to`y yuradigan taqlidchi hofizlarni hajviy kulgi ostiga oladi.

Askiyaning «Safsata», «O`xshatdim», «Gulmisiz, rayhonmisiz, jambilmisiz?», «Bo`lasizmi?», «Qofiya» «Radif» kabi namunalari, asosan, dialog shaklida davom etadi. Savol-javoblarning har biri kichik hajmdagi epizodlardan iborat bo`ladi.

Askiyaning «O`xshatdim» turida tanqidga mo`ljall bo`lgan askiyaboz kulgili narsa yoki jonivorga o`xshatiladi. Unga qarshi tomon ham shu xilda javob qaytaradi.

Askiyaning «Safsata» turi tarafkashlarning piching yo`lida aytgan hazili shaklida kechadi. Askiyaning «Bo`lasizmi?», «Gulmisiz, rayhonmisiz, jambilmisiz?» turlari shaklan «O`xshatdim»ga yaqin turadi. «O`xshatdim» turida tortishuv-o`xshatish mantiqiy xulosaga etgunga qadar cho`ziladi, keyin o`xshatilgan askiyaboz o`z raqibini o`xshatadi. O`xshatishdan maqsad maishiy-ijtimoiy hayotda g`ov bo`lib kelayotgan kamchiliklarni fosh etishdan iboratdir.

«Tural», «Rabbiya», «Afsona» kabi askiya turlari ba`zi bir xususiyatlari bilan birinchi va ikkinchi turlarga yaqin. Tural ko`pincha she`riy usulda aytilishi bilan ajralib turadi.

- Mana shunaqa gaplarni aytib meni dog` qoldirasiz?
- Mo`ylovni olasizu, qulog`ini sog` qoldirasiz.
- Pulini bermay yuravering, bir kuni bog` qoldirasiz.
- Osh yeganda go`shtini tamomlab, tovoq tagida bizga yog` qoldirasiz.
- Bahona bilan kaklik yeb bizga zog` qoldirasiz.

Askiya san`atini o`rganish va namunalarini to`plash natijasida bir qancha mashhur askiyachilarning nomlari aniqlangan. Marg`ilonlik Yusufjon qiziq Shakarjonov (1869-1959), Bachqir qishlog`idan Dehqon yuzboshi Shernazarov, qo`qonlik erka qori Karimov (1880-1956), Mamayunus Tillaboev (1885 yilda tug`ilgan), Mamatxoliq Mamasodiqov, Tursun buva Aminov (Ijroqo`m buva), andijonlik Abdulhay maxsum Qozoqov, Mulla Mamat buva, Jo`raxon Sultonov, G`oyib aka Toshmatov, Akbar Usmonov, Usmon qori Rahimbekov, Toshkentlik G`anijon Toshmatov va boshqalar tajribali, chiniqqan, mohir askiyachilar hisoblanganlar.

Askiya kishilar qalbidagi g`uborlarni quvadi, kishida beg`ubor qahqaha uyg`otadi. Hatto ayrim davlat arboblari ham usta askiyachi bo`lganliklari uchun xalq orasida katta obro`-e`tibor topganlar. Masalan, Yo`ldosh Oxunboboev, Usmon Yusupov ana shunday rahbarlardan bo`lishgan.

Xalqimiz orasida askiyaning vatani Farg`ona vodiysi degan ibora mavjud. Darhaqiqat, «Agar to`rtta vodiylilik askiya aytishayotgan bo`lsa, bilingki, askiyachilarning O`zbekiston bo`yicha birinchiligi bo`lyapti, agar to`rtta qo`qonlik askiyachi askiya aytishayotgan bo`lsa, bilingki, askiya bo`yicha jahon birinchiligi bo`lyapti» degan fikrlar bejiz aytilgan emas. O`zbek xalq askiyalari adabiyotshunos olim Rasul Muhammadiev tomonidan o`rganilgan. Iste`dodli adib Olim Qo`chqorbekov askiyachi va qiziqchilar haqidagi hikoyatlarni yig`ib. «Kulgi darg`alari» kitobini nashr ettirdi. Bu kitobga qirqqa yaqin mashhur askiyachi va qiziqchilar haqidagi ma`lumotlar kiritilgan.

Askiyaning yozma adabiyotga ta`siri kuchli. Bu narsa Hamza, Abdulla Qodiriy, Komil Yashin, Sobir Abdulla, G`afur G`ulom asarlarida ko`proq seziladi. Sobir Abdullaning «Muqimiy» romanida xarakterli payrovlar keltirilgan. Bu payrovda boyqush orqali zulm va zo`rlik fosh qilinadi.

Askiya qadimdan xalqimiz hozirjavobligini, chechanligini, zukkoligini sinab, takomillashtirib kelgan milliy janr sifatida yashab kelmoqda. Askiyachidan ko`p

kitob o`qish, shuningdek, tinmay o`qib turish, dunyoqarashi keng, o`tkir zehqli bo`lishi talab qilinadi.

Bu janrning yana bir talabi «gap kelganda otangni ham ayama» shioriga amal qilishdir. Askiya bahsi tinglovchi va tomoshabinlarga olam-olam quvonch baxsh etadi, ulardagi horg`inlik, va charchoqni chiqarishda katta tarbiyaviy ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Karimov I. “Yuksak ma’naviyat yengilmas kuch”. –T., 2008.
2. Karimov I. A. “Tarixiy xotirasiz kelajak yo`q”. "Muloqot" 11. 5-son. 1998y.
3. Karimov.I. A. “O`zbekiston XXI asr bo`sag`asida: xavfsizlikka taxdid.barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari”. T.1997.
4. Aminjonova I E. “Qadimiy yodgorliklar qissasi”. T. 1968.
5. Ashirov A. Atadjanov Sh. “Etnologiya”. T. 2007 y.
6. Ashirov A. “O`zbek xalqining qadimiy e`tiqod va marosimlari”. T. 2007 y.
7. Abdullaev M. “Madaniyatshunoslik” Farg`ona. 1998 y.